

TITE-LIVE

Textes des séances 4 à 6

Væ victis !

(390 av. J.C.)

(Tite-Live, **Histoire Romaine**, livre V, XXXIII-XLIX)

À la fin du Ve siècle, les Romains continuèrent la conquête du Latium et commencèrent à s'emparer de l'Étrurie en prenant Véies, grâce à la valeur du dictateur Camille (M. Furius Camillus), qui occupa ensuite Faléries. Mais ce général, cité en justice par un tribun, s'exila. La même année, les Gaulois Sénon envahirent l'Italie et assiégèrent Clusium (Chiusi)...

L'invasion gauloise

[33] Expulso ciue quo manente, si quicquam humanorum certi est, capi Roma non potuerat, **aduentante** fatali urbi clade legati ab **Clusinis** ueniunt auxilium aduersus Gallos petentes. Eam gentem traditur fama **dulcedine** frugum maximeque uini noua tum uoluptate captam Alpes transisse agrosque ab Etruscis ante cultos **possedisse**; et inuexisse in Galliam uinum **inliciendae** gentis causa **Arruntem** Clusinum [...]; hunc transeuntibus Alpes ducem **auctorem**que Clusium oppugnandi fuisse. [...].
[35] Clusini nouo bello exterriti, cum multitudinem, cum formas hominum

inuisitatas cernerent et genus armorum, audirentque saepe ab iis **cis Padum** ultraque legiones Etruscorum fusas, quamquam aduersus Romanos nullum eis ius societatis amicitiaeue erat, nisi quod **Veientes consanguineos** aduersus populum Romanum non defendissent, legatos Romam qui auxilium ab senatu peterent misere. De auxilio nihil impetratum ; legati tres M. Fabi Ambusti filii missi, qui senatus populique Romani nomine **agerent** cum Gallis ne a quibus nullam iniuriam accepissent socios populi Romani atque amicos oppugnarent. Romanis eos bello quoque si res cogat tuendos esse; sed melius uisum bellum ipsum **amoueri** si posset, et Gallos nouam gentem pace potius cognosci quam armis.

[36] **Mitis** legatio, ni **praeferoces** legatos Gallisque magis quam Romanis similes habuisset. Quibus postquam mandata **ediderunt** in concilio [Gallorum] datur responsum, etsi nouum nomen audiant Romanorum, tamen credere uiros fortes esse quorum auxilium a Clusinis in re **trepida** sit imploratum ; et quoniam legatione aduersus se maluerint quam armis tueri socios, ne se quidem pacem quam illi adferant aspernari, si Gallis **egentibus** agro, quem latius possideant quam colant Clusini, partem finium concedant; aliter pacem impetrari non posse. [...]. Quodnam id ius esset agrum a possessoribus petere aut **minari** arma Romanis quaerentibus et quid in Etruria rei Gallis esset, cum illi se in armis ius ferre et omnia fortium uirorum esse ferociter dicerent, accensis utrimque animis ad arma discurritur et proelium **conseritur**. Ibi iam urgentibus Romanam urbem fatis legati contra ius gentium arma capiunt. Nec id clam esse potuit cum ante signa Etruscorum tres nobilissimi fortissimique Romanae iuuentutis pugnarent ; tantum **eminebat peregrina** uirtus. quin etiam Q. Fabius, euectus extra aciem equo, ducem Gallorum, ferociter in ipsa signa Etruscorum incursantem, per latus transfixum **hasta** occidit ; spoliaque eius **legentem** Galli **agnouere**, perque totam aciem Romanum legatum esse signum datum est. Omissa inde in Clusinos ira, receptui canunt minantes Romanis. Erant qui **extemplo** Romam eundum censerent ; uicere seniores, ut legati prius mitterentur **questum** iniurias postulatamque ut pro iure gentium uiolato Fabii dederentur. Legati Gallorum cum ea sicut erant mandata exposuissent, senatui nec factum placebat Fabiorum et ius postulare barbari uidebantur; sed ne id quod placebat decerneretur in tantae nobilitatis uiris **ambitio** obstabat. Itaque ne **penes** ipsos culpa esset cladis forte Gallico bello acceptae, **cognitionem** de postulatis Gallorum ad populum reiciunt; ubi tanto plus **gratia** atque opes ualere ut quorum de poena agebatur tribuni militum consulari potestate in insequentem annum crearentur. Quo

facto haud **secus** quam dignum erat infensi Galli bellum **propalam** minantes ad suos redeunt. [...]

[37] Interim Galli postquam accepere **ultra** honorem habitum uiolatoribus iuris humani **elusam**que legationem suam esse, **flagrantes** ira cuius **impotens** est gens, confestim **signis conuolsis citato agmine** iter ingrediuntur. Ad quorum praetereuntium **raptim tumultum** cum exterritae urbes ad arma concurrerent fugaque agrestium fieret, Romam se ire magno clamore **significabant** quacumque ibant, equis uirisque longe ac late **fuso** agmine immensum **obtinentes** loci. Sed antecedente fama nuntiisque Clusinorum, **deinceps** inde aliorum populorum, plurimum terroris Romam celeritas hostium tulit, **quippe** quibus uelut **tumultuario** exercitu raptim ducto **aegre** ad undecimum **lapidem occursum** est, qua flumen **Allia, Crustuminis** montibus **praealto** defluens **alueo**, haud multum infra uiam **Tiberino anni** miscetur. Iam omnia contra circaque hostium plena erant et nata in uanos tumultus gens **truci** cantu clamoribusque uariis **horrendo** cuncta compleuerant sono.

La déroute de l'Allia

[38] Ibi tribuni militum non loco castris ante capto, non **praemunito uallo** quo receptus esset, non deorum **saltem** si non hominum **memores, nec auspicato nec litato**, instruunt aciem, **diductam** in **cornua** ne circumueniri multitudine hostium possent; nec tamen **aequari** frontes poterant cum **extenuando** infirmam et uix **cohaerentem** mediam aciem haberent. Paulum erat ab dextera editi loci quem **subsidiariis** repleti placuit, eaque res ut initium pauoris ac fugae, sic una salus fugientibus fuit. Nam Brennus regulus Gallorum in paucitate hostium **artem** maxime timens, **ratus** ad id captum superiorem locum ut ubi Galli cum acie legionum recta fronte concurrissent subsidia in **auersos transuersosque** impetum darent, ad subsidiarios signa conuertit, si eos loco depulssit haud dubius facilem in aequo campi tantum superanti multitudine uictoriam fore. Adeo non fortuna modo sed **ratio** etiam cum barbaris stabat. In altera acie nihil simile Romanis, non apud duces, non apud milites erat. Pauor fugaque occupauerat animos et tanta omnium **obliuio**, ut multo maior pars **Veios** in hostium urbem, cum **Tiberis** arceret, quam recto itinere Romam ad coniuges ac liberos fugerent.

Parumper subsidiarios **tutatus** est locus; in reliqua acie simul est clamor proximis ab latere, ultimis ab tergo auditus, ignotum hostem prius paene quam uiderent, non modo non temptato **certamine** sed ne clamore quidem reddito integri intactique fugerunt; nec ulla caedes pugnantium fuit; terga caesa suomet ipsorum certamine in turba impediendum fugam. Circa ripam Tiberis quo armis abiectis totum sinistrum cornu defugit, magna **strages** facta est, multosque **imperitos** nandi aut inualidos, graues **loricis** aliisque **tegminibus**, **hausere gurgites**; maxima tamen pars incolumis Veios perfugit, unde non modo praesidii quicquam sed ne nuntius quidem cladis Romam est missus. Ab dextro cornu quod procul a flumine et magis sub monte steterat, Romam omnes petiere et ne clausis quidem portis urbis in arcem confugerunt.

La prise de Rome

[39] Gallos quoque uelut **obstupefactos miraculum** uictoriae tam repentinae tenuit, et ipsi pauore defixi primum steterunt, uelut ignari quid accidisset; deinde insidias uereri; postremo caesorum spolia legere armorumque **cumulos**, ut mos eis est, **coaceruare**; tum demum postquam nihil usquam hostile cernebatur uiam ingressi, haud multo ante solis occasum ad urbem Romam perueniunt. Vbi cum **praegressi** equites non portas clausas, non stationem pro portis **excubare**, non armatos esse in muris rettulissent, aliud priori simile miraculum eos **sustinuit**; noctemque ueriti et ignotae situm urbis, inter Romam atque **Anienem** consedere, exploratoribus missis circa moenia aliasque portas quaenam hostibus in perdita re consilia essent. Romani cum pars maior ex acie Veios petisset quam Romam, nemo superesse quemquam praeter eos qui Romam refugerant crederet, **complorati** omnes pariter uiui mortuique totam prope urbem lamentis impleuerunt. priuatos deinde **luctus stupefecit** publicus pauor, postquam hostes adesse nuntiatum est; mox **ululatus** cantusque dissonos uagantibus circa moenia **turmatim** barbaris audiebant. omne inde tempus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram ut **identidem** iam in urbem futurus uideretur impetus; primo aduentu, quia accesserant ad urbem, — mansuros enim ad Alliam fuisse nisi hoc consilii foret, — deinde **sub** occasum solis, quia haud multum diei supererat, — ante noctem [enim]

[rati se] inuasuros; — tum in noctem **dilatatum** consilium esse, quo plus pauoris inferrent. Postremo lux appropinquans **exanimare**, timorique perpetuo ipsum malum **continens** fuit cum signa **infesta** portis sunt inlata. Nequaquam tamen ea nocte neque insequenti die similis illi quae ad Alliam tam pauide fugerat ciuitas fuit. Nam cum defendi urbem posse tam parua relictam manu spes nulla esset, placuit cum coniugibus ac liberis iuuentutem militarem senatusque **robur** in **arcem Capitoliumque** concedere, armisque et frumento conlato, ex loco inde munito deos hominesque et Romanum nomen defendere; **flaminem** sacerdotesque Vestales sacra publica a caede, ab incendiis procul auferre, nec ante deseri cultum eorum quam non superessent qui colerent. si arx Capitoliumque, sedes deorum, si senatus, caput publici consilii, si militaris iuuentus superfuerit imminenti ruinae urbis, facilem **iacturam** esse seniorum relictae in urbe **utique** periturae turbae. Et quo id aequiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales consularesque simul se cum illis **palam** dicere **obituos**, nec his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam possent, **oneraturos inopiam** armatorum.

[40] Haec inter seniores morti destinatos iactata **solacia**. Versae inde **adhortationes** ad agmen iuuenum quos in Capitolium atque in arcem prosequabantur, commendantes uirtuti eorum iuuentaeque urbis per trecentos sexaginta annos omnibus bellis uicticis quaecumque reliqua esset fortuna. Digredientibus qui spem omnem atque opem secum ferebant ab iis qui captae urbis non superesse statuerant exitio, cum ipsa res speciesque miserabilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta nunc hos, nunc illos sequentium rogitantiumque uiros natosque cui se fato darent, nihil quod humani superesset mali relinquebant. Magna pars tamen earum in arcem suos persecutae sunt, nec prohibente ullo nec uocante, quia quod utile obsessis ad minuendam **imbellem** multitudinem, id parum humanum erat. Alia maxime plebis turba, quam nec capere tam exiguus collis nec alere in tanta inopia frumenti poterat, ex urbe effusa uelut agmine iam uno petiit **Ianiculum**. Inde pars per agros dilapsi, pars urbes petunt finitimas, sine ullo duce aut consensu, suam quisque spem, sua consilia communibus **deploratis** exsequentes.[...]

Le sort des vieillards

[41] Romae interim satis iam omnibus, ut in tali re, ad tuendam arcem compositis, turba seniorum domos regressi aduentum hostium obstinato ad mortem animo exspectabant. Qui eorum **curules** gesserant magistratus, ut in fortunae **pristinæ** honorumque aut uirtutis insignibus morerentur, quae **augustissima uestis** est **tensas** ducentibus triumphantibusue, ea uestiti medio aedium **eburneis sellis** sedere [...]. Galli et quia interposita nocte a **contentione** pugnae remiserant animos et quod nec in acie **ancipiti** usquam certauerant proelio nec tum impetu aut ui capiebant urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi postero die urbem patente Collina porta in forum perueniunt, circumferentes oculos ad templa deum arcemque solam belli speciem tenentem. inde, modico relicto praesidio ne quis in **dissipatos** ex arce aut Capitolio impetus fieret, dilapsi ad praedam uacuis **occursu** hominum uiis, pars in proxima quaeque tectorum agmine ruunt, pars ultima, uelut ea **demum** intacta et referta praeda, petunt; inde rursus ipsa solitudine absterriti, ne qua fraus hostilis uagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca **conglobati** redibant; ubi eos, plebis aedificiis **obseratis**, patentibus atriis principum, maior prope cunctatio tenebat aperta quam clausa inuadendi; adeo haud **secus** quam **uenerabundi** intuebantur in aedium uestibulis sedentes uiros, praeter ornatum **habitumque** humano augustiorem, maiestate etiam quam uoltus grauitasque oris prae se ferebat simillimos dis. ad eos uelut simulacra uersi cum starent, M. Papirius, unus ex iis, dicitur Gallo barbam suam, ut tum omnibus **promissa** erat, **permulcenti scipione** eburneo in caput **incusso** iram mouisse, atque ab eo initium caedis ortum, ceteros in sedibus suis trucidatos; post principium caedem nulli deinde mortalium parci, diripi tecta, **exhaustis** inici ignes.

L'incendie de Rome

[42] Ceterum, seu non omnibus delendi urbem **libido** erat, seu ita placuerat principibus Gallorum et ostentari quaedam incendia terroris causa, si compelli ad deditionem **caritate sedum** suarum obsessi possent, et non omnia **concremari** tecta ut quodcumque superesset urbis, id pignus ad flectendos hostium animos haberent, **nequaquam perinde atque** in capta urbe primo die aut passim aut late uagatus est ignis. Romani ex arce plenam hostium urbem cernentes **uagosque** per

uias omnes cursus, cum alia atque alia parte noua aliqua clades **oreretur**, non **mentibus** solum **consipere** sed ne auribus quidem atque oculis satis **constare** poterant. Quocumque clamor hostium, mulierum puerorumque **ploratus**, sonitus flammae et **fragor** ruentium tectorum **auertisset**, **pauentes** ad omnia animos oraue et oculos **flectebant**, uelut ad spectaculum a fortuna positi occidentis patriae nec ullius rerum suarum relictis **praeterquam** corporum **uindices**, tanto ante alios miserandi magis qui unquam obsessi sunt quod interclusi a patria obsidebantur, omnia sua cernentes in hostium potestate. Nec tranquillior nox diem tam foede **actum** excepit; lux deinde noctem inquieta insecuta est, nec ullum erat tempus quod a nouae semper cladis alicuius spectaculo **cessaret**. Nihil tamen tot onerati atque **obruti** malis flexerunt animos **quin** etsi omnia flammis ac **ruinis aequata** uidissent, quamuis inopem paruumque quem tenebant collem liberati relictum uirtute defenderent; et iam cum eadem cottidie acciderent, uelut adsueti malis **abalienauerant** ab sensu rerum suarum animos, arma tantum ferrumque in dextris uelut solas **reliquias** spei suae intuentes.

L'assaut du Capitole

[43] Galli quoque per aliquot dies in tecta **modo** urbis **nequiquam** bello gesto cum inter incendia ac ruinas captae urbis nihil superesse praeter armatos hostes uiderent, **nec quicquam** tot cladibus territos nec **flexuros** ad **deditionem** animos nisi **adhiberetur**, experiri ultima et impetum facere in arcem statuunt. Prima luce signo dato multitudo omnis in foro **instruitur**; inde clamore sublato ac testudine facta **subeunt**. Aduersus quos Romani nihil **temere** nec trepide; ad omnes aditus **stationibus** firmatis, qua signa ferri uidebant ea **robore** uirorum opposito scandere hostem sinunt, quo successerit magis in **arduum** eo pelli posse per **procliue** facilius **rati**. Medio fere **cliuo restitere**; atque inde ex loco superiore qui prope sua sponte in hostem inferebat impetu facto, **strage** ac **ruina fudere** Gallos; ut nunquam postea nec pars nec uniuersi temptauerint tale pugnae genus. Omissa itaque spe per uim atque arma subeundi **obsidionem** parant, cuius ad id tempus **immemores** et quod in urbe fuerat frumentum incendiis urbis **absumpserant**, et ex agris per eos ipsos dies raptum omne Veios erat. Igitur exercitu diuiso partim per finitimos populos praedari placuit, partim obsideri arcem, ut obsidentibus frumentum **populatores** agrorum praeberent. [...]

Manlius Capitolinus

[47] Arx **Romae** Capitoliumque in ingenti periculo fuit. Namque Galli, seu **uestigio notato** humano qua nuntius a Veiiis peruenerat seu sua sponte animaduerso **ad Carmentis** saxo in adscensum aequo, nocte **sublustri** cum primo **inermem** qui **temptaret** uiam praemisissent, tradentes inde arma ubi quid **iniqui** esset, **alterni innixi** subleuantisque **in uicem** et trahentes alii alios, **prout** postularet locus, tanto silentio in summum **euasere** ut non custodes solum **fallerent**, sed ne canes quidem, **sollicitum** animal ad nocturnos **strepitus**, excitarent. **Anseres** non fefellerent quibus **sacris** Iunonis in summa inopia cibi tamen abstinebatur. Quae res saluti fuit; namque **clangore** eorum alarumque **crepitu excitus** M. Manlius qui **triennio** ante consul fuerat, uir bello egregius, armis arreptis simul ad arma ceteros **ciens** uadit et dum ceteri **trepidant**, Gallum qui iam in summo constiterat **umbone ictum deturbat**. Cuius casus **prolapsi** cum proximos **sterneret**, trepidantes alios armisque omissis saxa quibus adhaerebant manibus **amplexos** trucidat. Iamque et alii **congregati** telis **missilibusque** saxis **proturbare** hostes, **ruinaque** tota prolapsa acies in **praeceps deferri**. **Sedato** deinde tumultu reliquum noctis, quantum in turbatis mentibus poterat cum **praeteritum** quoque periculum **sollicitaret**, quieti datum est. Luce orta uocatis **classico** ad concilium militibus ad tribunos, cum et recte et **perperam** facto pretium deberetur, Manlius primum ob uirtutem laudatus donatusque non ab tribunis solum militum sed consensu etiam militari; cui uniuersi **selibras farris** et **quartarios** uini ad aedes eius quae in arce erant contulerunt,—rem dictu paruam, ceterum inopia fecerat eam **argumentum** ingens **caritatis**, cum se quisque uictu suo **fraudans detractum** corpori atque usibus necessariis ad honorem unius uiri conferret. Tum **uigiles** eius loci qua fefellerat adscendens hostis **citati**; et cum in omnes more militari se **animaduersurum** Q. Sulpicius tribunus militum **pronuntiasset**, consentiente clamore militum in unum uigilem conicientium culpam **deterritus**, a ceteris abstinuit, **reum** haud dubium eius **noxae** adprobantibus cunctis de saxo deiecit. Inde intentiores utrimque custodiae esse, et apud Gallos, quia uolgatam erat inter Veios Romanque nuntios **commeare**, et apud Romanos ab nocturni periculi memoria.

Væ victis

[48] Sed ante omnia obsidionis bellique mala **fames utrimque** exercitum urgebat, Gallos **pestilentia** etiam, cum loco iacente inter tumulos castra habentes, tum ab incendiis torrido et **uaporis** pleno **cineremque** non puluerem **modo** ferente cum quid uenti motum esset. Quorum **intolerantissima** gens **umorique** ac frigori adsueta cum aestu et **angore** uexati **uolgatis** uelut in pecua morbis morerentur, iam pigritia singulos **sepeliendi** promisce **aceruatos cumulos** hominum urebant, **bustorumque** inde Gallicorum nomine **insignem locum** fecere. **Indutiae** deinde cum Romanis factae et colloquia permissu imperatorum habita; in quibus cum **identidem** Galli famem obicerent eaque necessitate ad deditionem uocarent, dicitur auertendae eius opinionis causa multis locis panis de Capitolio iactatus esse in hostium **stationes**. Sed iam neque dissimulari neque ferri **ultra** fames poterat. Itaque [...] Capitolinus exercitus, stationibus uigiliis fessus, superatis tamen humanis omnibus malis cum famem unam natura uinci non sineret, diem de die prospectans ecquod auxilium ab dictatore appareret, postremo spe quoque iam non solum cibo deficiente et cum stationes procederent prope **obruentibus infirmum** corpus armis, uel dedi uel redimi se quacumque **pactione** possint iussit, **iactantibus** non obscure Gallis haud magna **mercede** se adduci posse ut obsidionem relinquunt. Tum senatus habitus tribunisque militum negotium datum ut **paciscerentur**. Inde inter Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum Gallorum colloquio **transacta** res est, et mille **pondo** auri pretium populi gentibus mox imperaturi factum. Rei foedissimae per se adiecta indignitas est: pondera ab Gallis allata **iniqua** et tribuno **recusante** additus ab insolente Gallo ponderi gladius, auditaque intoleranda Romanis uox : «**Uae** uictis !».

Camille

[49] Sed dique et homines prohibuere redemptos uiuere Romanos. Nam forte quadam priusquam infanda **merces** perficeretur, per altercationem nondum omni auro **adpenso**, dictator interuenit, auferrique aurum de medio et Gallos **submoueri** iubet. cum illi **renitentes pactos** dicerent sese, negat eam pactionem **ratam** esse quae postquam ipse dictator creatus esset iniussu suo ab inferioris iuris magistratu facta esset, **denuntiat**que Gallis ut se ad proelium **expediant**. Suos in **aceruum** conicere **sarcinas** et arma **aptare** ferroque non auro recipere patriam iubet, in conspectu habentes fana deum et coniuges et liberos et **solum** patriae **deforme** belli malis et omnia quae defendi repetique et ulcisci fas sit. Instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in **semirutae** solo urbis et natura inaequali, et omnia quae arte belli secunda suis eligi praeparariue poterant prouidit. Galli noua re trepidi arma capiunt iraque magis quam consilio in Romanos incurrunt. Iam uerterat fortuna, iam deorum opes humanaque consilia rem Romanam adiuuabant. Igitur primo concursu haud maiore **momento** fusi Galli sunt quam ad Alliam uicerant. Iustiore altero deinde proelio ad octauum **lapidem Gabina** uia, quo se ex fuga contulerant, eiusdem ductu **auspicio**que Camilli uincuntur. Ibi caedes omnia obtinuit ; castra capiuntur et ne nuntius quidem cladis relictus. Dictator reciperata ex hostibus patria triumphans in urbem redit, interque **iocos** militares quos **inconditos** iaciunt, Romulus ac parens patriae **conditor**que alter urbis haud uanis laudibus appellabatur.